

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT – 1.091

Arzu Hacıyeva
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, fəl.ü.e.d.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ İDEYA MƏSƏLƏSİ

Məqalədə Nəriman Nərimanov tərəfindən irəli sürülmüş milli ideya məsələsinə baxış keçirilir. Göstərilir ki, özünün publisistik məqalələrindən birində o, milli ideya ilə bəşəriyyətin ümumi ideyaları arasındakı dialektikamı açır. Nərimanova görə, hər bir millətin öz xüsusi ideyası vardır. Ümumi ideala gedən yol isə milli ideyadan keçir. Nərimanovun yaradıcılığını təhlil edən müəllif orada Azərbaycan xalqının milli ideyasının təzahürlərini üzə çıxarır.

Bu gün bir söz, anlayış, problem kimi çox populyar və aktual olan milli ideya nə isə mifoloji əjdahaya bənzər bir xəyal, xam xülya deyil, əksinə gerçəklikdir. Milli ideya hər hansı bir millətin mənəviyyətinin substansiyası olmaqla immanent vəhdətə malikdir. Bu, çoxluğun vəhdətidir, çünki o, tək, nəisə ayrıca götürülmüş konkret bir ideyadan ibarət deyil, onda milli ruhdan doğan qeyri-müəyyən, çoxlu sayda ideyalar var. O, özündə xalqın milli ideologiyasını, milli dilə köklənmiş düşüncə tərzini – mentalitetini, dünya və cəmiyyət haqqında tarixən formalaşmış siyasi, hüquqi, sosial, dini, etik, estetik baxışlarında və əqidələrində ifadə olunmuş özünəməxsus dünyagörüşünü ehtiva edir. Milli ideya xalqın uzun müddət öz cismani və mənəvi varlığını öz orijinallığında mühafizə etməyinə kömək edir. Ona etinasızlıq göstərən, onu ümumi ideoloji baxışlar sistemində arxa plana keçirən xalqın hər hansı bir şəkildə tarix səhnəsini tərk etməsi, yer üzündən silinməsi labüddür.

Bu cəhətdən N.Nərimanovun gözəl insani sifətlərini vəsf etdiyi tatar milləti haqqında söylədikləri səciyyəvidir. O, tatarların yüz illərlə “ilminskilərin, pobedonosevlərin” timsalında aparılan ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətinin “zəhərli oxlarına davam” gətirib, öz milliyyətini mühafizə edə bilmələrini alqışlayır, buna görə məğrur olmalarını tamamilə təbii sayır. Halbuki, o dövrdə tatar millətinin geri qalmasını, tərəqqidən uzaq düşməsinə onun nəyin bahasına olursa olsun özünüqoruma cəhdi ilə əlaqələndirənlər də vardı. N.Nərimanov belələrinə etiraz edərək, “bir millətin milliyyətini, hüququnu məhdud etməyin, ata-babasını unutdurmağın”, onu buxovlarda saxlamağın tərəqqi yolu olmadığını deyir. Onun fikrincə, “tatar tərəqqidən qaçmayır, fəqət *tatarlıq* məhv olmağından qaçırdı... Tatar yaşamaq istəyirdi, ölmək istəmirdi” [14]. Burada tatarların “*tatarlıq*” kəlməsində ifadə olunmuş öz milli ideyalarına sadiqliyinin milləti məhv olmaqdan qoruduğu vurğulanır.

N.Nərimanov öz xalqının özünəməxsusluğu, identikliyi haqqında fikirlərini əvvəllər millətin ayrı-ayrı dərəcələri fonunda açıqlayırdısa, sonralar həmin problemi nəzəri cəhətdən təhlil edib, fəlsəfi məhiyyətini açmağa çalışır. Bu, onun anlayışların mənalarını dəqiqləşdirmək cəhdində də özünü göstərir. “Bahadır və Sona” dramında (1915) XX əsrin əvvəllərində (hətta indinin özündə də bəzən) qarışıq işlənən millət, din, qövəm (xalq) məfhumlarına aydınlıq gətirir. Burada o, milləti “bir dində bulunan camaat” kimi izah etməklə, əslində ərəb mənşəli “millət” sözünün daşdığı “əhali, xalq, camaat” və “dini icma, cəmiyyət” mənalarını bir tərifdə birləşdirir. 1900-cü ildə “Kaspi” qəzetində yazdığı bir məqaləsində Əhməd bəy Ağayev “millət” istilahının birinci növbədə dini birliyi ifadə etməsinə istinad edir və islamın guya “ayrı-ayrı xalqların: ərəb, türk, fars, zənci, tacik və sairələrinin özlərinə məxsus fərdi etiqadlarındakı, adət-ənənələrindəki, hətta dil və geyimlərindəki fərqi aradan qaldırdığını... sözün tam mənasında fəthlərin assimilyasiyasına məruz qoyduğunu” [6] söyləyib islam dininə etiqad bəsləyən xalqları eyniləşdirməyə cəhd edirdi. N.Nərimanov isə əksinə, fərqləri və onların mühümlüyünü, əhəmiyyətini önə çəkir. O, bədii qəhrəmanı Bahadırın dili ilə dini birlik kimi başa düşülən millət və etnik

birliyi ifadə edən qövmlər (ərəbcə bir nəsiləndən olan; tayfa; qohum deməkdir) sözlərini bir mənada işlətməyi düzgün hesab etmir: “Məsələn: xristian milləti dedikdə bir çox qövmlərin bir dinə qulluq etməyini göstərir: ruslar, fransızlar, almanlar xristian millətlərdir, türklər, ərəblər, farslar bir dinə qulluq etmələrinə səbəb islam milləti adlanırlar. Fəqət bunların hər birisinin özlərinə məxsus adətləri, dilləri vardır. Demək ki, bir çox qövmlərin birləşməsinə din səbəb olarsa da, hər bir qövmlə məxsus dil və adət onları bir-birindən ayırır. Din qövmləri bir nöqtədə birləşdirər və qövmiyyət bunları yüz nöqtədə bir-birindən ayırır. Din bir çox qövmlə ümumi bir tərəqqi yolu göstərər isə hər qövmlə məxsus tərbiyə, adət, dil hamı qövmlənin qeyri bir yol ilə tərəqqiyə yerləşməsinə səbəb olar” [9, s.143].

Maraqlıdır ki, mütəfəkkir nəinki islam dininə etiqad edən xalqları, hətta Azərbaycan türklərinin osmanlı türklərindən fərqi də diqqəti cəlb edir. Bu, onun 1899-cu ildə nəşr olunan Azərbaycan dilinin qrammatikası “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlandırılmasında, bədii əsərlərinin bəzi epizodlarında, məsələn, hələ 1896-cı ildə yazdığı “Bahadır və Sona” romanında “osmanlı dilinin naxoşluğunun” (ərəb və fars sözlərindən istifadənin dili qəlizləşdirməsi nəzərdə tutulur) “bizə keçməsi” haqqında mülahizəsində özünü göstərir [9, s.176].

“Dərslərimizin əlacı” (1916) məqaləsində isə millət sözü artıq dini yox, təxminən ondan bir ay əvvəl yazdığı yuxarıda bəhs etdiyimiz “İdilboyu tatarı” məqaləsindəki kimi, etnik birliyi göstərən bir məfhum kimi, başqa sözlərlə, müasir mənada işlənir. O, hər bir millətin öz tarixi missiyası, öz yolu olması haqqında düşüncələrini yığcam şəkildə belə ifadə edir: “Müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islam nə olmağını bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərmişlə mübarizə, hamı mübarizənin vasitəsilə gizli xəzinələri meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət – bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir nicat yolu olmaz... Fəqət bir millətə məxsus məslək ümumi ideal üçün bir yoldur. Məsələn, ümumi ideala çatmaq üçün, yəni insaniyyətə xidmət etmək üçün millətə lazımdır özünü tanısin. Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərqi düşünməyə qadir olmaz isə, xüsusi məsləki dalmıca yerləşə bilməz. Bu yolda yerləşə bilməz isə, ümumi müqəddəs məslək nə olmağını da düşünməz” [12].

Bu fikirlərlə Hegelin “Ruhun fəlsəfəsi” əsərində ümumdünya tarixi, ümumdünya ruhu haqqında söylədiyi mülahizələr arasında bir yaxınlıq duyulur. Sanki N.Nərimanov öz düşüncələrinə Hegelin mücərrəd kateqoriyaları və mürəkkəb konstruksiyaları timsalında fəlsəfi təməl, Hegel N.Nərimanovun millət məsələsinə münasibətdə tək və ümuminin dialektikasının anlaşıqlı şərhində müəyyən mənada öz mücərrəd ideyasını təsdiq edən konkret bir nümunə tapır.

Hegəl görə əvvəlcə yalnız özündə mövcud olan ruh (dünya ruhu – A.H.) özinkişafında şüur kəsb edib özünü dərk edir və bununla da özünün özündə-və-özü-üçün-mövcud-olan mahiyyətini açır və gerçəkləşir, zahirən də ən ümumiyyə – dünya ruhuna çevrilir. Bu inkişaf zaman və müəyyən konkret real varlıq hədudlarında baş verdiyindən özü ilə tarixi təmsil edir və deməli, onun ayrı-ayrı məqamları və pillələri ayrı-ayrı xalqların ruhlardır. Öz keyfiyyət müəyyənliyində təkə və təbii olan hər bir belə ruhun vəzifəsi bütövlükdə bütün fəaliyyətin (ruhun fəaliyyətinin – A.H.) yalnız *bir pilləsini* doldurmaqdır və onun yalnız bir tərəfini həyata keçirməkdir [7, s.355-366]. Lakin burada incə bir mətləb var, yəni öz hədudlarında tarixə malik olan hər bir xalqın ruhu “hədisələri müxtəlif xalqların ruhlarının dialektikasını təmsil edən” ümumdünya tarixinə daxil ola bilmək üçün əvvəlcə “öz şüurunu və öz gerçəkliyini” müəyyən şərtlər daxilində (coğrafi, iqlim və i.ə.) inkişaf etdirməlidir [7, s.365].

Müsəlmanlardan danışsa da, N.Nərimanovun “insaniyyətə xidmət” kimi səciyyələndirdiyi nicat yolu – islam həqiqəti əslində təkə onlar üçün yox, bütün bəşəriyyət üçün ali həqiqəti təmsil edir. Bu mənada dialektik proses kimi götürülən “həqiqəti-islam” Hegelin tarixin və xüsusilə də ümumdünya tarixinin əsasında duran, “ilahi hikmətin planı”, və yaxud “zəka” adlandırdığı və onda reallaşan və reallaşmaqda olan “özündə-və-özü-üçün” son məqsədə [5, s.366] uyğun gəlir. Əgər Hegəldə dünya ruhu müxtəlif xalqların ruhlarının cəmindən yaranırsa, N.Nərimanovda həmin ruh təmsil edən ümumi ideal müxtəlif xalqların ideallarından yaranır [4, s.75].

Rus mütəfəkkiri və publisisti P.Çadaşev (1794-1856) 1828-ci ildə yazıb, 1836-cı ildə çap etdirdiyi məşhur “Fəlsəfi məktub”unda rus gerçəkliyini ifadə edirdi. Onun fikrincə, ruslar sanki zamandan

kənarda mövcuddurlar, bu günlə yaşayırlar, çünki onların başqa xalqlar kimi tarixi, ənənələri, qürur duyacaqları “xoş xatirələri” yoxdur, mədəniyyəti isə tamamilə başqalarından mənimsəmə və təqliddir. Maraqlıdır ki, Çadayevin rus mədəniyyətinin qəti şəkildə orijinal olmaması məsələsini fəlsəfəyə gətirməsini, B.Qroys “orijinal rus fəlsəfi diskursunun başlanğıcı” hesab edir [8, s.53]. Çünki rus gerçəkliyinə kəskin neqativ qiymət verməklə o, “Rusiyanı bütün dünya tarixinə münasibətdə Özgə kimi kəşf edir... Bununla da... dünya tarixinin özü natamam görünür və Hegelin mütləq ruhu ... hər cür tarixiliyə alternativ xalis şüursuz, ifadəsiz mövcudluq üsulu kimi başa düşülən xalis maddi prinsipdə özünə müxalif tapır” [8, s.54].

N.Nərimanov Çadayevidən fərqli olaraq, xalqlardan hər birinin, hətta hansısa ümumi bir dinə etiqad etmələrindən asılı olmayaraq, orijinallığını apriori qəbul edir və dil, adət, tərbiyəni önə çəkirdi. (Aydın ki, imperiya tərkibində “yad” millətin ərazi, iqtisadi, siyasi birlikdən danışması mümkün deyildi). Lakin onun fikrincə, hər hansı bir millətin orijinallığı hələ onun ümumi ideala çatması üçün, və yaxud, bir növ Hegelin dünya ruhunu özündə təmsil edən ümumdünya tarixinə daxil olub sivilizasiyalı xalqlar arasında özünəməxsus yer tutması, özünü bir millət kimi təsdiq etməsi üçün kifayət deyil, onun bu yolu keçə bilməsi üçün *xüsusi məsləki* olmalıdır. Məslək ərəb sözü olub, dilimizə yol, hərəkət xətti, istiqamət, əqidə, və nəhayət, ideya kimi tərcümə olunur. N.Nərimanov millətin xüsusi məsləkindən danışanda, məhz milli ideyanı nəzərdə tutur. Milli ideyanın substansiya kimi şüur forması isə millətin özünü dərk etməsidir, yəni Hegelin təbirincə, “öz obyektivliyində özünü özünün eyni kimi və buna görə ən ümumi kimi tanımaq” [7, s.247], N.Nərimanovun dilində isə sadəcə özünü tanımaq, özü ilə qeyrisinin fərqi düşünməkdir. Millətin özünü tanıması üçün isə milli dil, milli məktəb, milli ədəbiyyat, milli mətbuat və “qeyri-qeyri şeylər” lazım idi [13; 14].

Xüsusilə milli ədəbiyyat, milli teatr və milli mətbuat xalqın bir növ özünü özünə bəzək-düzəksiz, yəni, olduğu kimi, bütün qüsurları ilə birlikdə göstərən güzgüsü rolunu oynayırdı. Bu mənada o, milli özünütənqid güzgüsü idi.

Öz xalqının, millətinin mədəniyyətinə tənqidi gözlə baxıb, təhlil əsasında onu dəyərləndirmək bacarığını nəzərdə tutan milli özünütənqid parlaq əksini Azərbaycan fəlsəfəsindən daha çox ədəbiyyatında, xüsusilə bəhs etdiyimiz dövrdə xalqımızın milli şüurunun oyanışında və təşəkkülündə müstəsna xidmətlər göstərmiş maarifçilərimizin, ədiblərimizin əsərlərində tapmışdır. Belə ki, fəlsəfi traktatlarda yaşadığımız ölkənin tarixinin, ictimai həyatının, xalqın şüur və düşüncə tərzinin tənqidi, dəlillərə əsaslanan şərhli nəinki dövlət, rəsmi din, hətta cəmiyyətin oxumuş təbəqələri tərəfindən hər zaman qəzəblə qarşılanmışdı. Volter fəlsəfənin yarandığı vaxtdan təqiblərə məruz qaldığını deyib əlavə edirdi: “İtlərə bəyənmədikləri yeməyi təklif edəndə, onlar o dəqiqə sizi dişləyirlər” [11, s.682]. “Dişləsəydilər” hələ yaxşıdı, bir çoxları həyatları ilə vidalaşmalı olur, digərləri vətəndən didərgin düşürdülər. Şərq tarixində belə misallar az deyil. Odur ki, tənqidin gələcək nəsllə müsbət təsirini, həqiqəti örtüksüz, birbaşa söyləməyin əhəmiyyətini xüsusi nəzərə çarpdıran M.F.Axundovun ədəbi-bədii formada yazdığı fəlsəfi əsəri – “Kəmalüddövlə məktubları”nın müəllifi olduğunu gizlətməsi qətiyyənlə təəccüb doğurmur. Yuxarıda bəhs etdiyimiz Çadayevin “Fəlsəfi məktubu” vətənpərvər tələbələrin hiddətinə səbəb olmuş, çox çətinliklə onların silahlı hücumunun qarşısı alınmışdı. Sonra ... Çadayevi dəli elan etdilər. Buna cavab olaraq 1837-ci ildə yazdığı “Dəlinin apologiyası” əsərini o, Kolricdən epigrafla kimi gətirdiyi bu sözlərlə başlayırdı: “Ey mənim qardaşlarım! Mən çox acı həqiqət söylədim, amma acı kədərlə söyləmədim”. O, vətəninə və xalqını sevdini, lakin “bağlı gözlərlə, aşağı əyilmiş başla, kilidlənmiş ağızla sevməyi bacarmadığını” yazır, kor-koranə vurğunluq dövrünün artıq ötüb keçdiyini, vətənə həqiqət borclu olduqlarını bildirir [3, s.157] və Rusiyanın gələcəyinə inamını həmin həqiqətlə bağlayır. N.Nərimanov da “xalqın dərini çəkənlərdən görən göz, eşidən qulaq, sağlam beyin, həssas ürək”, millətin tərəqqisi, gələcək səadəti naminə hətta acı olsa belə, heç kəsdən çəkinmədən söylənilən həqiqət tələb edirdi. O, “Bahadır və Sona” romanında yazırdı: “Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq yazan şəxs gerek xalqın diqqətindən qorxmasın... Mərdənə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da”. Həqiqət qarçıllarını tənqid edib hörmətdən salmağa çalışanları isə o, “həsədlərdən partlayıb zurnalarını bəm” etməkdən başqa “əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gəzdirən öv-

rətlər”ə bənzədir və onlara qulaq asmamağı məsləhət görürdü, çünki “Bu tövr şəxslər hər millətdə var, onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar...” [9, s.189].

Hər halda ədəbiyyat – istər nəsr, dram əsərləri, istərsə də poeziya olsun – yazıçının bədii təxəyyülünün məhsulu hesab edildiyindən, buradakı tənqiddə, necə deyirlər, dözmək, haradasa bəraət qazandırmaq mümkün idi. M.F.Axundovun komediyaları da bir çoxlarına “xalqı sevməməyin əlaməti kimi görünmüş”düsə də [1, s.78], mütəfəkkirin həyatı üçün birbaşa təhlükə törətməmişdi. Bu baxımdan filosofların tarix boyu ədəbiyyat janrlarına meyli başa düşüləndir.

Ədəbiyyatda ifadə olunan milli özünütənqid xalqın özünü tanımasına və özünütəsdiqinə təkan verməklə özündə güclü fəlsəfi məzmun daşıyır. Bu cəhət N.Nərimanovun “Nadanlıq” dramından başlamış “Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsindəki bütün ədəbi əsərlərinə xasdır.

“Nadanlıqda”da feodal-patriarxal qaydaların hökm sürdüyü mühitdə, mövhumat və xurafat girdabında çapalayan bir kəndin insanları ilə üzləşirik. Savadsızlıq, mədəniyyətsizlik, avamlıq onları elə bir hala salmışdır ki, öz xeyir və şərini anlamır, yaxşını yamandan seçmir, dost-düşmənlərini tanıyırlar. “Adam öldürməyin, quldurluq etməyin, karvan kəsməyin” mərdlik hesab olunduğu bu kənddə ona elm və maarif nuru gətirən məktəbin təmsalında yeniliyə, tərəqqiyə hər cür müqavimət göstərilir. Əsər boyu insanı insan sifətindən məhrum edən, sonda qardaşı qardaş qatilinə çevirən nadanlıqın törətdiyi faciələr, ailələrin puç olması, insanların əzabına, göz yaşlarına, bədbəxtliyinə səbəb olması bədii boyalarla təsvir olunur.

“Pir” povestində avam və cahil insanların dindarlığının da kor-koranə, şüursuz olduğu göstərilir. Bu Allahın buyruqlarını icra edən, “namaz qılıb oruc tutan” mömin müsəlmanlar islamın həqiqi əxlaqi mahiyyətini anlamır, əzbərlədikləri duaların mənasına varmır, gündə necə dəfə namazlarında, dualarında Allahın təklyinə şahidlik verdikləri halda əlləri dolu fırıldaqçı Cəfərqulunun pirinə pənah aparırlar. Əsərin əsas süjet xətti ətrafında çoxarvadlılıq, qızların erkən ərə verilməsi, ailədə qadın hüquqsuzluğu, qapalı mövhumatçı mühitdən doğan müxtəlif ictimai fəsadlar, ailədə müxtəlif xəstəliklər, tibbi müalicəyə biganəlik, nəticədə sonsuzluq, xəstə, şikəst uşaqların doğulması və s. bu kimi problemlərə də toxunulur.

“Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsindəki [10, s.221-228] milli özünütənqid daha kəskindir, həqiqət daha acıdır, çünki burada qonşu təmsalında məkrli, yırtıcı düşməni olan bir xalqın avamlığının, sadəlövlüliyünün, etalətinin daha acınacaqlı nəticələrə səbəb olduğu, onun bir millət kimi hüququnun, məniyyətinin tapdalanmasına, başqa xalqlar arasında hörmətsizliyinə, dəhşətli bəlalara düşməsinə aparıb çıxardığı göstərilir. Sakit tərzdə, təmkinlə, və hətta bir qədər də soyuqqanlılıqla nəql edilən bu hekayə aydın məzmunu ilə şəffaf görünə də başdan-ayağa rəmzlərdən ibarətdir. Əsas rəmz Qafqaz kəndlərindən birinin camaatının “ata-babadan bir-birinə düşmən gözü ilə baxan” İnamre və Namləsüm adlanan iki məhəllənin adlarında gizlənmişdir. Rəmzi açmaq üçün vaxtilə məhəllələrin abadlığına çalışmış iki böyük adamın adı kimi təqdim edilən bu əcaib sözləri yalnız tərsinə oxumaq kifayətlir: İnamre, yəni erməni, Namləsüm, yəni müsəlman, o vaxtlar azərbaycanlılara belə müraciət edirdilər. Bunu bildikdən sonra o biri rəmzləri açmaq artıq çətin deyil.

N.Nərimanovun mövcud gerçəkliyin eyiblərini açıb göstərən bu əsərlərini oxuyarkən, onun bir millətin özü ilə qeyrisinin fərqi bilməyincə, “özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz” sözlərinin nə qədər doğru, xalqın nəcətini, milli varlığını qoruyub saxlaya bilməsinin şərtini elm və maarifdə görməsində nə qədər haqlı olduğunu bir daha anlayır, “milli dil”dən başlayan “milli məktəb, milli ədəbiyyat, milli mətbuat...” çağırışlarının tənənəli şüarlar olmadığını dərk edirsən. Xalqa yaxın olmaq üçün onunla öz dilində danışmaq lazım idi. O, dilimizi ərəb və fars sözləri ilə “zinətləndirənlərə” kinayə edir, Bahadırın dili ilə deyirdi: “Mən deyirəm: ədəbi dil camaat dilidir. Yəni, camaat hankı dildə danışsın, o dildə də yazmaq gərəkdir. Məncə, ədib camaata tabedir, nəinki camaat ədibə” [9, s.146]. Fəxr-lə “firəng dili Avropada nə məqami-haiz isə bizim də ana dilimiz Asiyada o məqami-haizdir” [5] söyləyərkən də o, məhz həmin “camaat dilinin” tutduğu yüksək yeri, mənsəbi göstərirdi.

N.Nərimanova görə, ana dili millətin əsas atributudur, onsuz millətin nə xüsusi məsləki, nə də “pak milli hissiyyatı” ola bilər. Odur ki, daim onun inkişafının qayğısına qalır, onu qoruyur, başqala-

rından da bunu tələb edirdi. 1922-ci ildə N.Nərimanovun mətbuatda türk dilinin məhdudlaşdırılması və türk dili dərslərinin azaldılması haqqında “fətnəkar məqalələr”ə “Bakinski raboçi” qəzetində cavab verərək, türk dilinin Azərbaycanda dövlət dili elan edildiyini və Azərbaycanda heç kimin və heç bir şərətdə onu ləğv etməyə və ya əhəmiyyətini azaltmağa ixtiyarı çatmadığını sərt bir şəkildə bəyan etməsi buna bariz nümunədir.

Daha bir məsələ. Bəzən milli ideyanın dövlət quruluşundan asılı olmadığını deyirlər. Lakin N.Nərimanov millətin öz milli ideyasını gerçəkləşdirməsinin əsas şərtini hüriyyətdə və xalqın respublika quruluşlu müstəqil azad demokratik dövlətində görürdü. Bu arzusu artıq “Nadir şah” tarixi dramında öz gizli ifadəsini tapmışdır. N.Nərimanovun tarixi şəxsiyyət kimi Nadir şahı müraciət etməsində, görünür, onun türk əfşar tayfasından olması faktı müəyyən rol oynamışdı. (Türk əfşar tayfası Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmişdir. Macar şərqşünas alimi L.Ligeti 1936-1937-ci illərdə Əfqanıstanda olarkən, burada yaşayan əfşarların dilini tədqiq etmiş və onun Azərbaycan dilinin dialekti olması qənaətinə gəlmişdir). Eyni zamanda N.Nərimanov əsərdə Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi islahatlarda öz dövlətçilik baxışlarını ifadə edir. Nadir şah isə dövləti möhkəmləndirmək üçün dörd məsələni önə çəkir: əvvəla, iki düşməni – sünni və şiə məzhəblərini bərkəsbərk etmək və birləşdirmək əzmindədir, çünki bununla dövlət daxilində birliyə nail olmaqla yanaşı, qonşu Osmanlı dövləti ilə münasibətləri də yaxşılaşdırmaq olar. İkincisi, İncili tərcümə etdirmək istəyir ki, idarə etdiyi ölkədə qeyri tayfaların dinini bilib, ona müvafiq hərəkət etsin. Üçüncü fikri “mollaların ixtiyarını azaltmaq”dır, çünki mollalar ixtiyarında yaşayan dövlətdə tərəqqi olmaz, ona görə o, dövlətə dair qanunların verilməsini tamamilə ruhanilərdən almağa hazırlaşır. Dördüncü fikri xalqın firəvanlığı ilə bağlıdır. O istəyir ki, padşahlığında əlsiz-ayaqsızlardan başqa, fəqir və sail tapılmasın, çünki kasıb və dilənçisi çox olan dövlət tez puç olar [9, s. 124-126]... Lakin mütərəqqi ideyaları N.Nərimanovun qəhrəmanını məhv edir.

N.Nərimanov bolşevik partiyasının proqramını burada həm də xalqlara öz müqəddəratlarını həll etmək, hətta Rusiyadan ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq haqqında maddələrinə görə qəbul etmişdi. Gerçəklik bunların yalnız quru yalançı vədlərdən ibarət olduğunu göstərdi. Bütün millətləri bir arşınla ölçüb, onların milli xüsusiyyətlərini nəzərə almayan bolşevizm millətin mənəvi varlığı üçün güclü təhlükəyə çevrilmişdi. M.S.Ordubadı 1920-ci ildə N.Nərimanovla etdiyi söhbətlərini xatırlayaraq üstüörtülü şəkildə onun məhz sonuncuya münasibətdə belə bir mühtüm müddəasına diqqəti cəlb edərək yazır: “O deyirdi: Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər” [2]. Milli ideyasız millətin gələcəyinin olmadığı fikrinə sona qədər sadıq qalan N.Nərimanov partiya funksionerlərinin Azərbaycanı simasızlaşdırma cəhdlərinə qarşı var qüvvəsi ilə mübarizə edirdi. Həyatının sonunda böyük dövlət vəzifəsindən istefa verib, yenə böyük bir həvəslə ədəbi yaradıcılığa qayıtmaq istəyirdi. Əlal buna imkan verməsə də, bu istəyi ilə o, millətin öz varlığını qorumasında, yeni mənəvi intibahında ədəbiyyat və mədəniyyətin əbədi əhəmiyyətinə inamını bir daha təsdiq etdi.

N.Nərimanovun bədii və publisistik əsərlərini yazdığı vaxtdan bir əsr, hətta daha çox bir müddət keçsə də, cəmiyyətdə hər şey kökündən dəyişsə də, ədibin obrazları bizə doğmadır, onlarda biz özümüzü tanıya bilirik, çünki o, xalqın mənəvi varlığının mahiyyətini, psixologiyasını, mentalitetinə xas arxetipləri düzgün göstərə bilmişdir. Ona görə bu irs bu gün də Azərbaycan xalqının milli özünüdərk və özünüdərk mənbələrindən biridir.

Açar sözlər: milli ideya, mənəvi varlıq, substansiya, milli özünüdərk, özünüdərk, özünüdərk, milli ruh, millət.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. III cild. Bakı: Azərnəşr, 1955
2. “Azərbaycan” qəzeti, 13 aprel 1990-cı il.
3. Чаадаев П.Я. Статьи и письма. М.: “Современник”, 1989, 624 с.
4. Hacıyeva A.Ə. Nəriman Nərimanovun din haqqında düşüncələri. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası”, NPB, 1998.

5. “Həyat” qəz., 15 avqust 1906-cı il, № 181
6. “Kaspi” qəz., 14 aprel 1900-cü il, № 89
7. Гегель Г.В.Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук, т.3. М.: “Мысль”, 1977, 471 с.
8. Гройс Б.В. Поиск русской национальной идентичности // “Вопросы философии”, 1992, №9, с. 52-60.
9. Nərimanov N.N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1973, 672 s.
10. Nərimanov N.N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 496 s.
11. Вольтер Ф.М. Философские сочинения. М.: “Наука”, 1988, 751 с.
12. “Yeni iqbal” qəz., 4 yanvar 1916-cı il, №199
13. “Yeni iqbal” qəz., 20 yanvar 1916-cı il, № 212
14. “Yeni iqbal” qəz., 26 fevral 1916-cı il, № 243

Арзу Гаджиева

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАРИМАНА НАРИМАНОВА

Резюме

Отправной точкой статьи является определение национальной идеи, данное самим Н.Наримановым (1870-1925). В одной из своих публицистических статей он раскрывает диалектику взаимосвязи общей идеи человечества с национальной идеей. По мнению Н.Нариманова, без национальной идеи у нации нет будущего. Анализируя произведения Н.Нариманова, автор выявляет в них образы национальной идеи азербайджанского народа.

Ключевые слова: национальная идея, духовное бытие, нация, субстанция, национальная самокритика, национальное самопознание, национальное самоутверждение, национальный дух

Arzu Hajiyeva

THE ISSUE OF NATIONAL IDEA IN THE WORKS OF N.NARIMANOV

Summary

The article examines the issue of the national idea put forward by Nariman Narimanov. In one of his publicist articles he opens the dialectic between the national idea and the common ideas of humankind. According to Narimanov, every nation has its own particular idea. Analyzing the works of N.Narimanov, the author reveals the images of the national idea of the Azerbaijani people.

Keywords: national idea, spiritual being, nation, substance, national self-criticism, national self-consciousness, self-assertion, national spirit